

EL MEGALITISME DE L'ALT EMPORDÀ (GIRONA): ELS CONSTRUCTORS DE DÒLMENS ENTRE EL NEOLÍTIC MITJÀ I EL CALCOLÍTIC A L'ALBERA, SERRA DE RODA I CAP DE CREUS

Josep Tarrús

INTRODUCCIÓ

L'any passat, 1986, es compliren els primers 8 anys de treballs sistemàtics sobre el megalitisme de l'Albera Central (Alt Empordà), amb l'excavació arqueològica de 12 dòlmens i la progressiva consolidació-restauració de tots ells.

Aquesta tasca, completada amb l'excavació de la cista de la Tomba del General (Roses) al Cap de Creus, ha posat al descobert per primera vegada la veritable estructura arquitectònica dels diferents sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.

Així s'han pogut estudiar bé 10 sepulcres de corredor, una galeria catalana (Coll de Madàs), una arca amb vestibul-pou (Salt d'En Peió), i una cista rectangular amb túmul (Tomba del General), que ens han servit de models arquitectònics per a la revisió de tots els monuments de l'Albera-Serrà de Roda-Cap de Creus (80 actualment, sense comptar la banda francesa de l'Albera), tasca que realitzem des de fa dos anys amb els companys E. Carreras i M.D. Piñero del GESEART (Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional).

A aquest mateix grup devem la descoberta de nombrosos dòlmens inèdits, així com la localització d'alguns monuments megalítics, citats a la bibliografia repetidament, però que en realitat no s'havien tornat a veure des de feia 40 o 60 anys (66 exactament el de Canadal, a la Jonquera).

Tot aquest cúmul de nova informació, el coneixement d'una manera directa de cadascun d'aquests sepulcres en relació a la seva topografia i al seu territori, les recents anàlisis antracològiques i pal·línològiques dels seus paleosòls, així com l'impacte de les altes datacions per C-14 aconseguides dels seus nivells de construcció i corroborades per altra banda per noves troballes de materials arqueològics primigenis (Neolític mitjà), ens obliga actualment a realitzar

una renovació global de la majoria dels supòsits anteriors sobre el megalitisme de l'Alt Empordà.

Aquesta revisió afectarà categories tan diverses com la mateixa estructura arquitectònica dels dòlmens, els seus percentatges i distribució per àrees, la cultura material i el tipus de poblament dels seus constructors, la seva cronologia, els seus ritus funeraris, i àdhuc la idea que teníem sobre l'entorn i el clima de l'Alt Empordà en el moment de la seva construcció.

ELS GRUPS CONSTRUCTORS DE SEPULCRES MEGALÍTICS A L'ALT EMPORDÀ, DES DEL NEOLÍTIC MITJÀ AL CALCOLÍTIC (3500-1800 aC)

El Neolític mitjà (3500-2700 aC)

El grup cultural

A hores d'ara ben poca cosa sabem sobre els grups que començaren a construir sepulcres megalítics a l'Alt Empordà. Posseïm algunes evidències en relació a la cultura material (calaïta, formes ceràmiques, micròlits geomètrics), i a la mateixa arquitectura dels sepulcres (cambres subcirculars), les quals ens asseguren el seu inici durant el Neolític mitjà, però no ens és possible adscriure'ls de moment a cap grup cultural definit.

De fet presenten elements propis de diferents grups ja coneguts (Montboló, Chassey, Sabadellia-Solsonià), però cap d'ells és per ara prou significatiu com per adjudicar-lo a aquestes comunitats neolítiques constructores de dòlmens de l'Alt Empordà.

En tot cas sembla que el seu origen l'haurém de cercar dins o en relació amb el grup de Montboló, el qual com sabem s'estén entre les conques altes dels

rius Ter-Tet durant en Neolític mitjà inicial (3600-3400 aC), englobant per tant aquesta zona de l'Albera - Serra de Roda - Cap de Creus. Pensem a més a més, que aquest grup de Montboló posseïdor d'unes ceràmiques d'estil semblant a les d'alguns grups megalítics atlàntics (com el de Chambon al centre-oest francès), pot ésser un clar testimoni de les relacions existents entre la Mediterrània (Pirineu Oriental) i la façana Atlàntica a través del corredor format pels rius Garona-Aude durant aquest període vital de mitjan del IV mil·lenni aC.

En el mateix sentit la presència, sobretot de l'Albera, de sepulcres de corredor amb cambra subcircular, tipus Font del Roure i Arreganyats a Espolla o Gutina i Tires Llargues a Sant Climent Sescibes, ens denuncien al nostre entredre una implantació de tombes megalítiques atlàntiques en aquesta zona vers el 3500 aC aproximadament.

Tal com veurem després en definir els tipus arquitectònics dels sepulcres, durant el Neolític mitjà conviuran dues classes de tomba megalítica a l'Alt

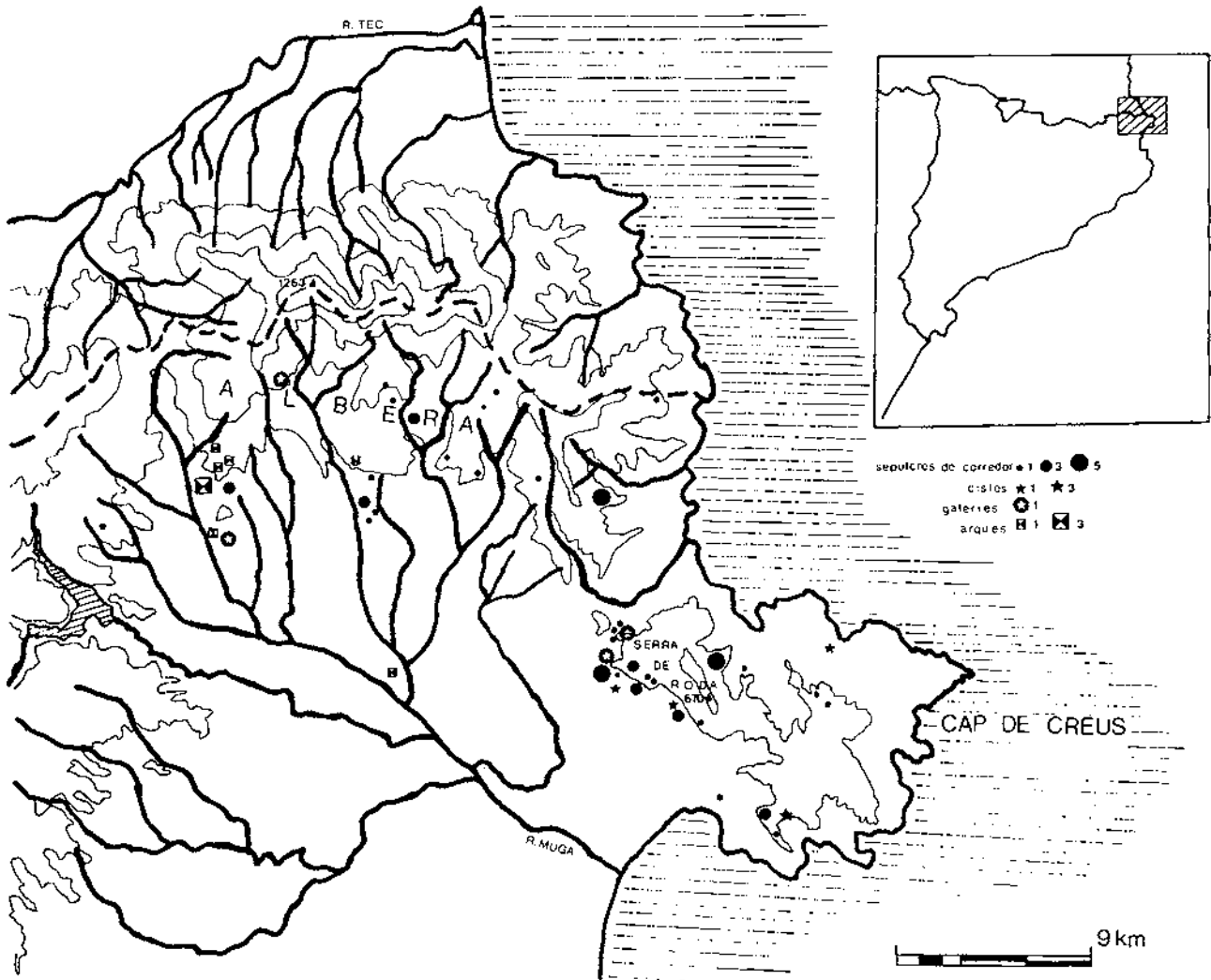
Empordà: les cistes rectangulars amb túmul i els sepulcres de corredor.

Aquesta coetaneïtat està assegurada per la presència d'una cista d'aquesta classe dins el túmul del sepulcre de corredor amb cambra trapezoïdal de la Sureda (Palau-saverdera), descoberta el febrer de 1987 amb E. Carreras i M.D. Piñero, així com pels mateixos gravats de la cista de la Vinya d'En Berta (Pau), idèntics als del sepulcre de corredor amb cambra trapezoïdal del Barranc (Espolla).

El que no sabem, ara per ara, és si aquestes cistes rectangulars amb túmul de la Serra de Roda-Cap de Creus sobretot, representen un fons indígena sobre el qual es superposaren els sepulcres de corredor atlàntics, o bé si la seva estructura megalítica (el túmul especialment) és una conseqüència precisament de les noves influències atlàntiques.

Sigui com sigui, aquestes cistes rectangulars amb túmul són conegudes tant al Baix Empordà, a partir dels estudis de L. Esteva (Suro del Rei 1-2, Bosc d'En Roquet i Carretera de Calonge a Romanyà de la

Mapa de distribució dels dolmens de l'Alt Empordà. S'han destacat les concentracions dels diferents tipus.



Selva, Pedres Dretes de Ruàs a Calonge, i Cim del Clot del Llorer a Fitor, entre d'altres), com a l'Alt Empordà (Serra de Roda – Cap de Creus, per ara).

La seva distribució per tot l'Empordà, que contrasta amb la forta concentració de sepulcres de corredor a l'Alt Empordà amb escassíssims exemples al Baix Empordà i encara d'aspecte recent (Mas Bousarenys, a Santa Cristina d'Aro), sembla indicar-nos un fons denominador comú de caràcter local empordanès representat per aquestes cistes rectangulars amb túmul, sobre les quals es superposarien les tombes de corredor atlàntiques amb cambra subcircular.

El procés de simbiosi entre aquests dos grups —constructors de cistes rectangulars i de sepulcres de corredor— es produiria doncs a l'Alt Empordà, que es construiria en una veritable zona nuclear de megalitisme dins del Pirineu Oriental durant la segona meitat del IV mil·lenni aC.

No serà fins a inicis del III mil·lenni aC que veurem aparèixer els primers sepulcres de corredor avançats (cambres rectangulars) a les Gavarres, i posteriorment, ja al Neolític final, els grups constructors de les galeries catalanes s'escamparan per les planes del Rosselló i del Baix Empordà.

Els tipus arquitectònics dels sepulcres megalítics

a) Les cistes rectangulars amb túmul

En coneixem exemples a la zona de la Cala Montjoi (Cap de Creus), dins del terme municipal de Roses, amb una concentració de 2 tombes d'aquesta classe. Ja excavada hi hauria la Tomba del General / megàlit del Coll de Fitó (Palol-Oliva 1946), que nosaltres reexcavàrem (octubre 1986), i que fou finalment identificat pels companys E. Carreras i M. D. Piñero del GESEART.

Al vessant sud-oest de la Serra de Roda es coneixen la de la Vinya d'En Berta (Pau), al pla, i la de la Sureda (Palau-saverdera), a la muntanya, integrada dins el túmul del sepulcre de corredor del mateix nom.

La seva construcció sembla centrada al Neolític mitjà sense pervivència al Neolític final, i presenten un caràcter de sepultura no reutilitzable. La seva orientació és sempre de nord a sud, longitudinalment.

Es tracta d'una sepultura rectangular, formada per petites lloses, d'uns 2-3 m de llarg per 0'80-1 m d'ample i amb una alçada mitjana de 0'80-1 m, també.

Generalment estan situades, excepte el cas de la Sureda, dins d'un túmul circular de pedres i terra, d'uns 6-10 m de diàmetre, que compta amb un peristàlit poc definit de blocs ajaguts.

Es construïen dins de trinxeres, travessant el sòl i fins i tot la roca original, on s'hi encaixava la tomba,

que sobresortia sempre una mica del nivell primitiu del terreny, raó per la qual era necessari el túmul.

La tomba anava coberta per una sola llosa (Vinya d'En Berta) o bé per diverses, en eskena d'ase (Tomba del General), mantenint tota ella una altura constant.

En el cas de la Tomba del General, la cista estava subdividida en dues caixes i contenia una curiosa placa de pissarra rodona al mig, mentre que en la de la Sureda es va poder constatar la seva construcció damunt d'un terraplenat (terra i lloses), ben ancorat amb falques dins l'estructura original del gran túmul del dolmen del mateix nom.

Recordem la presència d'inscultures (gravats, cassoletes amb reguerons) sobre la llosa frontal sud i sobre la coberta respectivament de la cista de la Vinya d'En Berta, una altra característica que la relaciona, com dèiem, amb els sepulcres de corredor antics de la mateixa àrea (Barranc, Mores Altes I, Taula dels Lladres, etc.)

b) Els sepulcres de corredor

Representen el 80% dels sepulcres megalítics de l'Alt Empordà. Els tipus més vells (cambres subcirculars) es concentren a l'Albera Central, però en canvi els tipus següents (cambres pentagonals-trapezoidals) els veiem per tota la Serra de Roda i el Cap de Creus.

Aquests tipus esmentats semblen construir-se durant el Neolític mitjà, mentre que els següents —cambres rectangulars i galeries catalanes o sepulcres de «corredor ample»— continuen la seqüència durant el Neolític final.

El seu caràcter arquitectònic sembla en principi el d'una sepultura reutilitzable, encara que ja explicarem més endavant les limitacions d'aquest concepte pel que fa a aquests sepulcres de corredor de l'Alt Empordà. La seva orientació varia entre el sud i el sud-est de la majoria, i uns pocs (i més avançats?) que apunten al sud-oest (algunes cambres trapezoidals).

Es tracta de monuments megalítics compostos per una cambra de grans lloses, encaixades amb ranures dins la roca natural, més un corredor fet de lloses més petites, de paret seca o bé mixt, que condueix fins a la vora del túmul.

Acostumen a ésser bastits sobre terreny pla, en punts dominants, però a vegades (cambres pentagonals i trapezoidals) els veiem atrinxerats en pendents més o menys fortes. En aquest cas, està clar, els túmuls només afectaran les zones no enterrades, és a dir, seran frontals-laterals.

Les cambres van cobertes per una gran llosa o, rarament, per dues, i els corredors duen lloses-coberta més petites. La diferència d'alçada entre la cambra i el corredor es cobria amb una llosa esbiaixada (Comes Llobes de Pils), o bé amb un gran bloc (Font del Roure).

Els corredors duïen una porta d'accés des del túmul i una altra a l'entrada de la cambra, encara que a vegades eren condemnats amb murs o lloses des del moment de la seva construcció (Barranc), sens dubte per tal d'impedir qualsevol reutilització.

Tant les cambres com els corredors podien anar enllosats (Barranc), i en algun cas s'han descobert inscultures damunt les cobertes (Barranc, Taula dels Lladres, Mores Altes I, etc.)

Els seus túmuls, a vegades molt grans (12-15 metres de diàmetre), són circulars, fets de terra i pedres, amb peristàlits de blocs ajaguts. Cobrien totalment el sepulcre donant-li l'aspecte d'un enorme montícul.

Cronologia relativa i absoluta

La cronologia relativa i absoluta d'aquests grups constructors de sepulcres de corredor i de cistes rectangulars amb túmul de l'Alt Empordà la podem deduir, tal com abans indicàvem, a través de la mateixa arquitectura d'aquestes tombes megalítiques, i també per la presència d'elements relacionables amb el Neolític mitjà entre les restes dels aixovars originals.

Sepulcre de corredor (cambra subcircular) de Gutina. (Sant Climent Sescebes).

Així ens fixarem en la semblança evident entre aquestes cistes empordaneses i les ja conegudes del grup Solsonià, tant per dimensions com per sistema constructiu, en fossa o trinxera dins del terreny. Fins i tot la característica empordanesa del túmul la podem retrobar en algunes sepultures del grup Solsonià, des de les primigènies (Font de la Vena a Tavertet, excavada per W. Cruells, M. Molist, J. Castells) fins a les següents (Clot de la Dona Morta al Ripollès, Serrat de l'Horabona a l'Anoia, Font Cirera de Lladurç al Solsonès, Les Comes de Conesa a la Conca de Barberà, etc.)

Possiblement algunes cistes solsonianes, ben excavades, ens permetrien descobrir túmuls petits que cobrien les parts altes de les lloses quan la fossa no era prou profunda com per amagar-les totalment (Tomba del Moro de Sorba, per exemple). Com a tret diferencial entre aquests dos grups de cistes dins del Neolític mitjà de Catalunya cal esmentar també que mentre al Solsonià s'orienten la majoria d'oest a est, longitudinalment, a l'Empordanès domina la línia de nord a sud.

Quant als sepulcres de corredor de l'Alt Empordà, amb dominància de les cambres subcirculars, pentagonals o trapezoïdals, sobre les rectangulars, sempre



s'ha esmentat el seu caràcter atlàntic, i per tant no hi insistirem. Recordem això sí, que els sepulcres de corredor del Llenguadoc Oriental, estudiats per J. Arnal i considerats del Neolític final-Calcolític, tenen sempre les cambres rectangulars o quadrangulars i alhora s'orienten cap al sud-oest, en clara contraposició amb el que passa als dòlmens empordanesos que miren al sud o sud-est majoritàriament.

Uns pocs elements dels aixovars originals d'aquests sepulcres ens ajuden a situar-los cronològicament dins el Neolític mitjà. Entre ells només cal destacar les ceràmiques del Barranc (olla globular amb coll, llisa) i de Tires Llargues (tassa de carena suau, decorada amb solcs ondulats superposats, un probable vas suport Chassey, cassoles i olles llises, etc); el segment de cercle sobre sílex melat de Gutina; les puntes de sageta perforants amb les vores retocades sobre làmines de sílex melat de Tires Llargues i d'Arreganyats; i les peces de collaret de calaita, en barril (Font del Roure), cilíndriques (Comes Llobes de Pils), o discoïdals (Gutina, Tires Llargues).

Afortunadament posem dues dates per C-14, dels carbons extrets dels paleosòls de dos d'aquests sepulcres de corredor, que ens asseguruen una cronologia de la segona meitat del IV mil·lenni (sense calibració) per a les primeres tombes megalítiques d'aquesta classe. Són les següents:

Del sepulcre de corredor amb cambra subcircular d'Arreganyats (Espolla):

UGRA-148.....5400 ± 100 BP = 3450 BC

Del sepulcre de corredor amb cambra subcircular de Tires Llargues (Sant Climent Sescebes):

GAK-12.162.....5090 ± 160 BP = 3140 BC

L'entorn

A través de les anàlisis antracològiques (T. Ros) i pal·linològiques (F. Burjachs) dels paleosòls dels sepulcres de corredor d'aquesta època, excavats darrerament per nosaltres dins l'àrea de l'Albera Central (Gutina, Tires Llargues, Barranc, etc.), podem fer un primer intent de reconstrucció del clima i de la vegetació on es desenvolupava l'activitat d'aquests grups del Neolític mitjà de l'Alt Empordà.

Així, almenys a l'Albera, s'ha pogut constatar la presència d'un clima més temperat, però sobretot molt més humit, cosa que suposa l'existència de nombrosos recs, còrrecs, rius i estanys prop dels dòlmens.

La cobertura vegetal es repartiria entre un 80% de prats d'herbei i garriga (brucs i estepes), amb un 20% restant de boscos (roure, alzina, pins), que clapejarien un paisatge molt obert.

Cal destacar la forta presència d'arbres de ribera (om, freixe, vern i avellaner) entre les espècies determinades, així com de nombroses espores de

falguera, elements clarament indicadors d'humitat ambiental.

És difícil d'imaginar avui dia un entorn tan diferent a l'actual, sobretot després dels forts canvis que s'introduïren en el paisatge, primer pel conreu intensiu de la vinya i l'olivera (segles XVIII-XIX), i després per les implantacions de sureres (iniciis s.XX). Això per no esmentar l'actual abandonament d'aquestes serralades a mans de les urbanitzacions turístiques, que arriben a incloure alguns d'aquests dòlmens dins les parcel·les en venda (Barraca d'En Rabert).

En tot cas sembla clar que les condicions de l'entorn durant el període Atlàntic a l'Alt Empordà eren molt més favorables que les actuals al desenvolupament d'unes societats productores, com serien les que construïren els sepulcres megalítics de corredor i les cistes rectangulars amb túmul.

El poblament i la societat

Tant a l'Albera com a la Serra de Roda i al Cap de Creus (Alt Empordà), els sepulcres megalítics d'aquesta etapa es distribueixen sempre en altures compreses entre dues franges: una entre la plana i la corba dels 200 m, i l'altra entre els 200 i 400 m s.n.m.

Sovint veiem concentracions de sepulcres del mateix tipus arquitectònic (2-4) en àrees reduïdes (100-300 metres de diàmetre), tant a la plana immediata a les muntanyes com als colls o altiplans interiors, les quals sens dubte ens assenyalen zones d'assentament properes.

Aquests assentaments es farien sobre els suaus turons de la plana, vora la muntanya, en replans sobre les corbes de 100-200 m, i també en les petites valls tancades, retallades per algun rierol i voltades de cims, de la part interna de les serres. No es pot descartar l'ús d'alguns colls (Albera) o altiplans (Serra de Roda) com a zones d'habitació, però cal suposar que es tractaria de refugis temporals de pastor més que d'assentaments fixos com els descrits anteriorment.

Aquests indrets poblacionals van marcats per la mateixa distribució dels sepulcres de corredor del mateix tipus, i de les roques amb inscultures, que delimiten des dels cims i els colls propers l'àrea interna de poblament, és a dir, el seu territori propi.

Un altre tipus de monument megalític —els menhirs— poden ésser emprats també per a comprendre millor les zones d'assentament. En efecte, pel que es pot deduir, els menhirs (nombrosos a l'Albera on se n'han comptat 11), tenien diverses utilitats: assenyalar camins de transhumància (i potser per això els veiem alineats d'oest a est a l'Albera), indicar la situació d'algun sepulcre de corredor o d'un grup d'ells (menhir de la Vinya Munera o del Quera Fumat), i també servir com a centres de reunió de les diferents comunitats o clans de l'àrea.

En relació a aquest darrer aspecte veiem per exemple l'erecció del menhir de la Murtra o Pedra Gentil (Sant Climent Sescebes), al bell mig d'una forta concentració de diferents grups de sepulcres de corredor d'aquesta etapa del Neolític mitjà, i sota mateix de la muntanya del Puig Castellar, al voltant de la qual s'apleguen la majoria dels dòlmens de l'Albera.

A través, doncs, de la lectura detallada d'aquestes concentracions de sepulcres megalítics de la mateixa classe, de les roques amb inscultures, i dels menhirs, es pot entreveure un tipus de poblament molt dispers, en petits clans pròxims als llocs d'enterrament (dòlmens), que en algun cas podien aplegar-se per a tasques de caràcter més ampli (tribal), ja sigui en àrees marcades per algun menhir o bé en altres zones comunitàries (roques amb inscultures?).

En tot cas no pot pas dubtar-se del caràcter sedentari d'aquest poblament, a jutjar per les estructures de base que ens ha deixat (grans monuments megalítics, centres de reunió o de culte, etc), en contrast amb l'antiga idea de grups itinerants de pastors, sense assentaments fixos.

El model de societat aplicable en aquestes comunitats no es pot pas deduir de la diferent magnitud de les tombes megalítics conegudes, perquè de fet poden pertànyer a moments cronològics diferents o a peculiaritats arquitectòniques de grups diferenciats. Sí, però, que podem suposar un cert grau d'estratificació social des del moment que és pràcticament impossible que tots els cadàvers d'un grup fossin inhumats en un sepulcre megalític durant centenars d'anys, donada l'escassa capacitat que tenen en general, com després veurem.

Per altra banda val a dir que s'han exagerat molt els esforços que serien necessaris per a aixecar un sepulcre megalític. En algun cas —els monumentals— no dubtem que seria obligatori comptar amb l'ajuda de força gent, vinguda d'altres grups propers, però en la major part de les ocasions es tracta de tombes de dimensions assequibles a un nombre reduït d'individus.

No tenim evidències que s'empressin els abrics (granit-pissarra) de la zona per tal d'efectuar-hi inhumacions, cosa que succeirà en canvi a partir del Neolític final. Malgrat tot aquesta possibilitat no pot descartar-se, tenint en compte el caràcter selectiu de què parlàvem dels enterraments dins de les tombes megalítics.

És difícil i compromès parlar de ritus funeraris en relació als sepulcres megalítics de l'Alt Empordà, perquè no s'ha conservat pràcticament cap resta humana, potser a causa de l'acidesa dels sòls però sobretot pel seu ús continuat com a barraques de vinya durant els segles XVIII-XX. De totes maneres podem deduir alguns aspectes a través de la mateixa arquitectura de les tombes, i també per comparació amb els enterraments dels grups de les cultures veïnes

(Sabadellia, Solsonia, Chassey), dins del mateix període del Neolític mitjà.

Així hi observarem d'entrada que existeixen dues classes de sepulcre: els de caràcter reutilitzable (els sepulcres de corredor) i els de caràcter no reutilitzable (les cistes rectangulars amb túmul).

És clar, però, que malgrat el seu caràcter arquitectònic reutilitzable, alguns sepulcres de corredor no foren usats més que una o molt poques vegades. De fet en algun cas (Barranc) ens trobarem amb estructures de condemna al corredor coetànies a la seva construcció, que ens desbaraten aquestes suposades reutilitzacions contínues durant generacions d'una mateixa tomba megalítica d'aquesta classe.

En aquest sentit podríem afegir que alguns d'aquests sepulcres de corredor de l'etapa antiga de l'Alt Empordà posseeixen cambres massa petites com per poder-hi efectuar inhumacions múltiples, a la vegada que els seus corredors són tan estrets i baixos que costa molt de creure en el seu ús durant successives reutilitzacions. Més aviat semblen doncs tenir un caràcter ritual, en algun cas, que no pas el de veritables passadissos practicables per a accedir a l'interior de la cambra funerària (encarar l'ànima dels difunts cap al sud-est?).

Sepulcre de corredor (cambra trapezoïdal) del Barranc (Espolla).



Aquestes evidències, així com la presència coetània de les cistes rectangulars amb túmul a la mateixa regió, destinades evidentment a inhumacions individuals o de parella de ritu primari, ens inclinen a pensar que en realitat el caràcter reutilitzable d'aquests sepulcres de corredor antics s'ha d'entendre d'una manera força limitada.

Segurament es reutilitzarien en comptades ocasions, sempre amb cadàvers seleccionats, i emprant un ritu funerari de tipus primari. Es tractaria doncs d'inhumacions primàries, úniques o múltiples, i successives, en consonància amb l'observat als grups veïns (fosses-hipogeu del Sabadellà, com la de Can Vinyals, al Vallès Occidental). De fet aquesta tradició de les inhumacions de ritu primari successiu arrenca ja del Neolític mitjà inicial, al grup de Montboló (Cauna de Belestà, al Fenollet), o fins i tot del Postcardial (cova de l'Avellaner, La Garrotxa) i de l'Epicardial (zona III de la cova del Pasteral, La Selva).

Ja hem parlat abans de la presència de roques amb inscultures als cims propers a les zones de poblament, i en relació amb els dòlmens (cassoletes amb reguerons, gravats de ripus antropomorf, etc). Insistirem ara només sobre aquestes inscultures perquè apareixen sovint sobre les cobertes d'alguns sepulcres de corredor (Barranc, Comes llobes de Pils, Taula dels Lladres, Mores Altes I, etc), i també sobre la coberta i la llosa frontal sud de la cista rectangular amb túmul de la Vinya d'En Berta (Pau).

Altres vegades apareixen sobre roques a tocar algunes d'aquestes tombes (Tomba del General, Riera Pujolar II, descobertes pel GESEART), i cal relacionar-les amb cerimònies religioses celebrades a prop de les tombes megalítiques.

En definitiva doncs, i a través de les evidències de què disposem, podem pensar que moltes de les inscultures (gravats i cassoletes amb reguerons) de l'Alt Empordà es remunten al període constructiu dels seus primers sepulcres megalítics, ben bé dins del Neolític mitjà.

Malgrat tot, és de suposar que els motius en cassoletes, i altres com les creus potencades, o els gravats cruciformes, continuaran en vigència durant el Neolític final i el Calcolític-Bronze antic, tal com succeeix en les regions properes dels Aspres francesos o del Capcir-Cerdanya.

Hem deixat per al final d'aquest capítol les consideracions de caràcter econòmic, que altra cosa no podran ésser en no haver-se conservat cap resta òssia de fauna domèstica ni comptar tampoc amb macrorestes vegetals (cereals, llegums) relacionables amb els aixovars de les tombes megalítiques d'aquest període o dels seus assentaments.

En tot cas només a través de les dades sobre la topografia i el paisatge de l'Alt Empordà durant aquesta etapa del Neolític mitjà podem deduir

alguna cosa sobre el seu sistema econòmic.

En aquest sentit al mig d'uns espais molt oberts amb les planes parcialment ocupades per aiguamolls, serien en realitat els peus de muntanya o bé les valls tancades del seu interior, cobertes per prats i amb algun bosc de roure-alzina, les àrees ideals per a una ramaderia puixant i una agricultura de complement.

Podem suposar l'existència de ramats de xai-cabra, més algun porc, tal com passava a l'etapa anterior del Neolític antic, però no es pot descartar una creixent importància dels bovins, en concordança amb l'observat en altres societats properes (Chassey) del mateix període.

Les pràctiques agrícoles ens vénen confirmades per l'existència del tàxon de *Cerealia* entre el pol·len d'alguns dels paleosòls estudiats (Barranc, Gutina, Tires Llargues, etc), així com per la presència d'eines polides (aixes, aixades, destrals, relles, etc) clarament relacionables amb aquesta activitat (Muntanya d'En Casellas, La Febrosa, a Palau-saverdera).

És de suposar que la pesca i el marisqueig en alguns grups pròxims al mar (cistes de cala Montjoi), o la cacera i la recol·lecció als boscos propers (agllans, ametlles, nous, avellanes, cireres d'arboç, móres, castanyes, etc) en altres grups de muntanya (Font del Roure, Arreganyats), complementarien la seva dieta alimentària.

El neolític final (2700-2200 aC)

El grup cultural

Entre el 2700/2600 aC les comunitats neolítiques de l'Alt Empordà es veuran afectades per la influència de grups propis del Neolític final del Rosselló-Llenguadoc Occidental (Treilles, Veraza), que hi produiran forts canvis, tant a nivell de societat com de la cultura material.

S'establirà així per primera vegada una certa unitat entre els grups del Neolític final de la Catalunya Vella i el Rosselló-Llenguadoc Occidental, que després ja quedarà fixada històricament fins a l'Edat Moderna.

Les transformacions socials es faran notar en el registre arqueològic a través de les sepultures megalítiques que ara es construeixen: els sepulcres de corredor amb cambra rectangular, i els darrers models d'aquesta classe de tomba reutilitzable des de la vora del túmul, les galeries catalanes.

A més a més tenim evidències prou clares que la majoria dels sepulcres de corredor de l'etapa anterior (cambres subcirculars, pentagonals-trapezoïdals) foren reutilitzats durant el Neolític final, a la vegada que tenim ja documentada la construcció i l'ús d'abrics naturals i de paradòlmens (blocs de granit o

pissarra agençats amb lloses clavades tot formant una cambra funerària, a vegades fins i tot amb corredor, com el del Mas de la Pailera a Port de la Selva) per a fins sepulcrales.

L'aparició del tipus arquitectònic de les galeries catalanes confirma al nostre entendre les noves relacions amb el sud-est francès (galeries de l'Aude) i el món mediterrani (túmuls complexos amb radials i murs de paret seca, peristàlits de lloses clavades), igual que succeïa amb les dades aportades per la cultura material.

Recordem que les galeries catalanes acostumen a presentar una planta en U tancada, les més antigues (Coll de Madàs a Cantalòps), o bé rectangular, les més recents (Mas de la Mata al Port de la Selva), sempre conservant la idea tradicional del sepulcre de corredor amb grans cambres megalítiques i passadissos més baixos de lloses petites.

Aquesta classe de sepulcre megalític, les galeries catalanes, s'escamparà per tota la Catalunya Vella (fins a l'Alt Penedès: Mas Pla de Valldossera), i posarà en contacte els mons reclosos en si mateixos dels altiplans interiors amb les planes i serralades costaneres.

En tot cas sembla clar que serà el model de galeria amb planta rectangular aquell que s'associa freqüentment a túmuls complexos (Mas de la Mata, Cementiri dels Moros de Torrent, Mas Pla de Valldossera), de clara relació amb el món mediterrani (Ca Na Costa, a Formentera).

Seguint aquesta línia de pensament, no és estrany de veure com en aquestes galeries hi apareixen ceràmiques amb triangles gravats de tipus Treilles, així com vasos decorats amb corones de pústules repussades (Cementiri dels Moros, Tomba del Moro de Llanera), ben bé dintre d'una tradició del Neolític final.

Elements de la cultura material d'aquests grups els trobarem a l'Alt Empordà tant a la galeria catalana del Coll de Madàs (làmina gruixuda de sílex marró amb front de raspador, tipus «barra de xocolata»), com en sepulcres de corredor de cambra rectangular (grans làmines amb retocs marginals i front de raspador de Fontanilles a Sant Climent Sescebes; penjoll en forma de llàgrima de calaïta de Coma de Felis a Rabós d'Empordà; plaquetes d'esquist subrectangulars i denes d'esteatita de la Cabana Arqueta a Espolla, etc), així com també en els sepulcres de corredor de l'etapa anterior, ara reutilitzats (bol amb corona de pústules de Gutina, olleta amb mugró perforat de Morelles a Espolla, etc).

De fet, els aixovars d'aquest moment, força espectaculars, són palesos en moltes de les tombes megalítiques d'aquesta regió, i formen un conjunt de materials homogeni, equiparable als trobats en coves sepulcrales o nivells d'habitació, en cova o a l'aire lliure, d'aquest període pre-campaniforme al mateix Alt Empordà (coves de la Caula i Cavorca III a Les

Escaules) o a les zones veïnes del Rosselló (cova de les Bruixes a Taltavull) i de la Baixa Garrotxa (cova d'En Pau a Serinyà).

El final d'aquesta nova etapa de poblament quedarà marcada per la irrupció (vers 2200 aC) dels complexos campaniformes, amb una cultura material ja calcolítica (coure) i uns models de societat molt diferents a tota la tradició anterior del Neolític mitjà i final. En parlarem més endavant, al capítol sobre el Calcolític.

Els tipus arquitectònics dels sepulcres megalítics

a) Els sepulcres de corredor

Presenten les mateixes característiques arquitectòniques que els models anteriors, amb la diferència de les noves cambres rectangulars, allargades, i dels corredors llargs (Coma de Felis, Cabana Arqueta, Fontanilles) o curts (Ruïnes a Vilajuïga) generalment de lloses.

b) Les galeries catalanes

Són en realitat una evolució o una variant dels sepulcres de corredor amb cambra rectangular allargada, i per això al nostre entendre conserven la major part de les característiques arquitectòniques dels primers.

Se'n poden diferenciar, com dèiem, els models en U tancada (Coll de Madàs) i els de planta rectangular (Mas de la Mata, Talaia, Barraca del Lladre), probablement les primeres anteriors a les segones, tenint en compte que els túmuls complexos, típics de les galeries (radials, parets seques, lloses clavades al peristàlit) s'associen a aquestes darreres. En tot cas aquestes 4 citades series les úniques conegudes a l'Alt Empordà, tot al contrari del que passa al Baix Empordà on són el tipus de dolmen més estès.

No es coneixen inscultures damunt de les cobertes d'aquesta classe de dolmen a l'Alt Empordà a excepció de les cassoletes del Coll de Madàs.

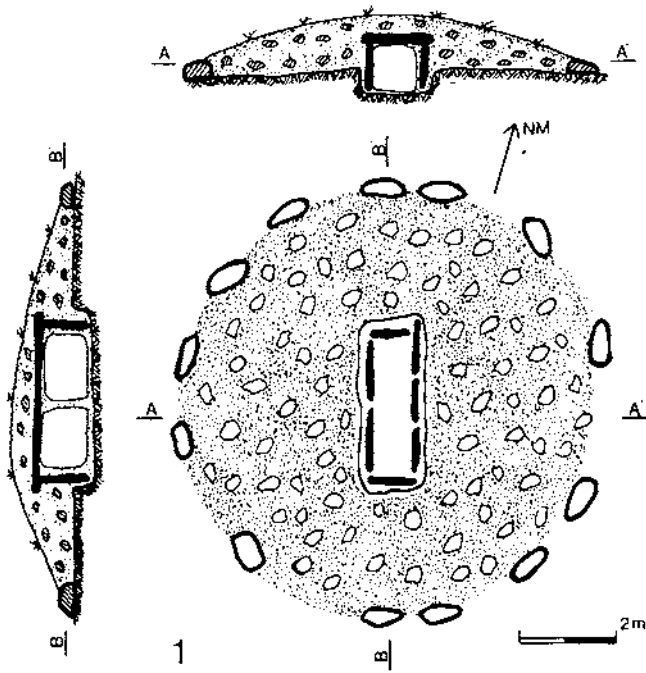
En algun cas s'ha documentat una llosa de separació entre la cambra i el corredor (Mas de la Mata), i en un altre la porta d'accés al passadís des de la vora del túmul (Barraca del Lladre).

La galeria catalana de la Barraca del Lladre (Agullana), tant per les seves dimensions reduïdes com pel tipus de peristàlit de lloses clavades, seria la darrera evolució d'aquesta classe de sepulcre amb accés des de la vora del túmul, dins d'una zona on dominen les arques amb vestíbul-pou (i cambres pirenenques?), a l'oest de l'Albera. Estaria doncs ja molt pròxima al Calcolític, sinó a dins.

Cronologia relativa i absoluta

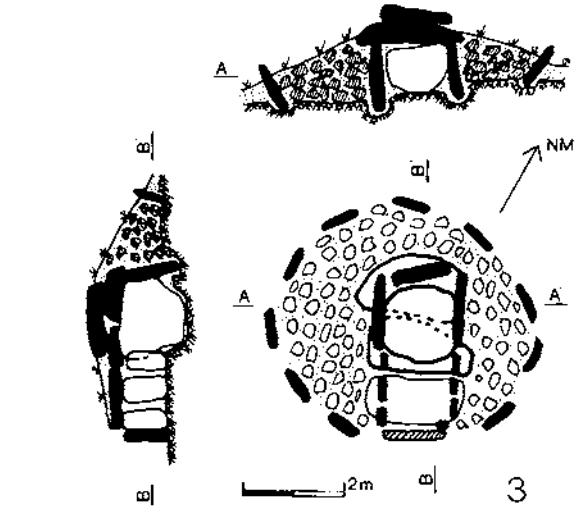
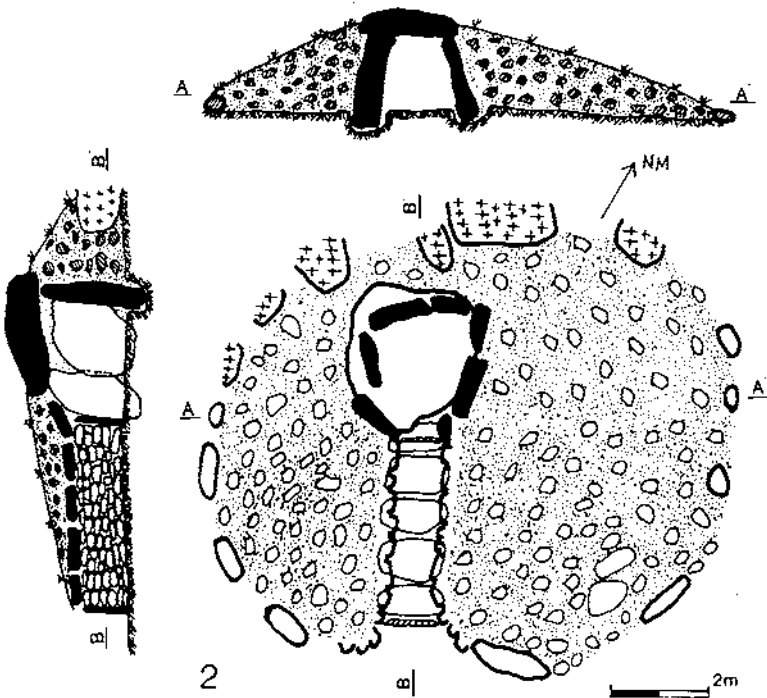
Ja ens hem estès abans sobre la relació dels sepulcres megalítics d'aquest moment amb els déus

Tipus de dòlmens de l'Alt Empordà (idealitzats).



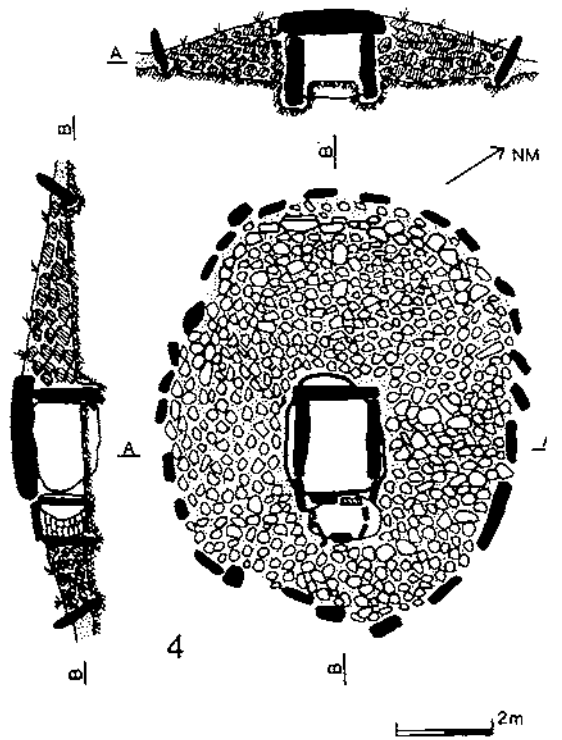
1. Cista rectangular amb túmul de Vinya d'en Berta (Pau)

2. Sepulcre corredor amb cambra subcircular de Gutina (Sant Climent).



3. Galeria Catalana de la Barraca del Lladre (Agullana).

4. Arca amb vestibul-pou del Salt d'en Peiò (Sant Climent Sescebes).



grups veïns del Rosselló i de la Catalunya Vella, tal com succeïa amb l'apartat de la seva cultura material (Treilles, Veraza).

Per tant no insistirem sobre el particular i ens acontentarem amb assenyalar un possible inici vers el 2700-2600 aC, i un final en contacte amb els Campaniformes d'estil Internacional entre el 2200-2100 aC.

Recordem, això sí, que posseïm dues dates per C-14 procedents de carbons de la cambra, per damunt del paleosòl en aquests cas, de sepulcres d'aquest període, però per desgràcia les dues han resultat contaminades per carbons d'èpoques modernes. Són les següents:

De la galeria catalana del Coll de Madàs (Cantallops):

UGRA 158:.....440 ± 100 B.P. = 1510 BP

Del sepulcre de corredor amb cambra rectangular de Fontanilles (Sant Climent Sescebes):

GAK-12.934.....3180 ± 70 = 1230 BC

En el primer cas la datació correspon a l'època moderna i per tant l'hem d'atribuir a una violació de la cambra d'aquest moment.

La segona s'adiu de fet amb les ceràmiques trobades en aquest megalit, la majoria de les quals corresponen al Bronze final, i per tant la podem considerar en relació amb aquesta reutilització del dolmen.

Malgrat tot les nombroses datacions per C-14 de jaciments verazians d'habitació, a l'aire lliure o en cova, a les terres del Rosselló-Llenguadoc occidental i de la Catalunya Vella, que no citarem per ésser ja conegudes, ens situen perfectament aquesta etapa del Neolític final entre el 2700/2600 i el 2200/2100 aC, amb perduracions fins al 1800.

Per la seva proximitat recordarem només la del nivell II —verazià— de la cova d'En Pau (Serinyà) de 2340 aC, i la de l'assentament a l'aire lliure de Riera Masarac (Pont de Molins) de 1950 aC.

L'entorn

Ben poques dades disposem de moment sobre aquest aspecte, sempre a través dels paleosòls dels sepulcres construïts durant aquesta etapa: galeries i sepulcres de corredor amb cambra rectangular.

De les diverses mostres extretes només comptem per ara amb els resultats del sepulcre de corredor de Fontanilles (Sant Climent Sescebes), situat a la franja dels 200-400 metres snm.

En aquest dolmen les anàlisis pol·líniques del paleosòl (F. Burjachs) del túmul indiquen una forta presència de brucs, estepes i boix (40%), així com d'herbàcies (50%), enfront d'una petita presència de pins (3'5%), alzines i avellaners (1'5%).

Aquests components ens indicarien potser una vegetació més pobra que la de l'etapa anterior, encara

que es conservaria un fort grau d'humitat (abundants espores de falguera).

De totes maneres aquests resultats s'hauran de contrastar amb els que s'obtinguin de les anàlisis en curs dels paleosòls d'altres dòlmens del mateix període, que a més a més estan escalonats a altures diferents dins de l'Albera.

El poblament i la societat

La distribució del poblament durant el Neolític final no variarà pas gaire de l'etapa anterior. Això es pot deduir per la reutilització de quasi tots els sepulcres de corredor de la fase primera, i per la construcció de les noves tombes megalítiques ben a prop de les antigues, reocupant per tant el mateix territori.

Tot sembla indicar que els mateixos indrets de culte o de reunió (roques amb inscultures, menhirs, concentracions de dòlmens) seran de nou emprats, alhora que se'n bastiran de nous.

El principal tret diferenciador del període anterior serà la vocació d'enterrar tots els individus del grup d'una manera similar, ja sigui en abrics, paradòlmens o tombes megalítiques, sense fer selecció dels cadàvers per raons de tipus social.

Aquesta «democratització» dels sepulcres en féu necessària l'ampliació, d'aquí les cambres rectangulars i les galeries, segurament ideades per tal d'aconseguir més espai per a les inhumacions.

És molt possible que el ritu funerari d'aquest període fos de caràcter múltiple o bé successiu, però no tenim cap indici de si eren de caràcter primari o secundari. Ja hem esmentat que el ritu secundari (paquets d'ossos, pilons de cranis, etc) només sembla segur a l'Edat del Bronze Antiga i en grups calcolítics locals (no campaniformes).

De fet durant el Neolític final les galeries d'altres zones geogràfiques (La Chaussée-Tirancourt, al Somme, per exemple), semblen haver rebut en realitat piles i piles de cadàvers en posició anatòmica originalment, encara que les successives remocions puguin donar, en algun cas, un aspecte d'ossera col·lectiva al conjunt.

De les coves sepulcrales d'època veraziana ben poca cosa se'n pot dir. En tot cas els pocs exemples coneguts (Can Pey, al Rosselló) semblen apuntar a pràctiques funeràries variades (primàries/secundàries), o fins i tot a una interrelació entre les dues. És a dir, que tot primer es tractés d'inhumacions primàries, però que cada reutilització conservés només una part dels esquelets originals.

Sens dubte, però, les variacions poden ésser moltes i el tema en si és massa complex, al nostre entendre, com per entrar-hi sense disposar de dades pròpies dins l'Alt Empordà que poguessin servir de contrapunt. L'únic que es pot remarcar és el caràcter

clarament reutilitzable dels sepulcres d'aquest moment, força més clar que en el període anterior.

El sistema econòmic d'aquests grups del Neolític final no pot pas diferir massa de l'explicat abans per al Neolític mitjà.

Només es podria apuntar que les noves relacions nord-pirinenques (Treilles-Veraza) semblen marcar un caràcter més mòbil (transhumància a petita escala a banda i banda del Pirineu Oriental?) de les poblacions alt-empordaneses. Si així fos ens trobaríem davant d'un fenomen ja conegut en altres indrets: l'increment de l'ocupació de les zones de muntanya durant el Neolític final. Aquesta circumstància se sol associar a un fort increment de l'activitat ramadera (bovins?), en detriment de l'agricultura, que continuaria essent de complement.

El calcolític (2200-1800 aC)

El grup cultural

Ja a finals del III mil·lenni aC (vers 2200-2100 aC) l'estabilitat i continuïtat que havia donat a l'Empordà l'extensió de les comunitats del Neolític final es veurà sobtadament trasbalsada per la irrupció d'un nou grup cultural, conegut per la seva forma ceràmica més característica del vas campaniforme.

La ruptura que s'observa amb la tradició neolítica anterior és de les més contundents de la prehistòria catalana, i es manifesta a l'Alt Empordà de diverses maneres: aparició d'una cultura material completament nova (amb eines de coure per primera vegada), construcció segurament d'un nou tipus de sepulcre megalític (les arques amb vestibul-pou), i la remodelació dels antics sepulcres de corredor i les galeries catalanes a fi d'usar-les com a cofres (cambra i corredor). El ritu funerari d'aquests grups campaniformes, els únics dels quals tenim alguna referència a l'Alt Empordà (Mas de la Mata), és de suposar que seria altre cop de caràcter primari, ja sigui individual o múltiple, tal com veiem en les sepultures pròpiament campaniformes de Catalunya i d'altres zones d'Europa Occidental.

Avui dia no podem pas dubtar de l'originalitat i cohesió dels grups campaniformes enfront dels substractes locals del Neolític final sobre els que s'implanten. Tant al Rosselló-Llenguadoc Occidental com a Catalunya, quan es localitzen nivells d'habitació (assentament amb Campaniforme Internacional de la Balance a Vaucluse; assentaments amb Campaniforme Regional Pirinenc de Ribos de Bila a l'Aude i de Bois Sacré al Gard, nivells d'habitació en cova de Font Juvenal a l'Aude i de la cova del Frare al Vallès occidental), o bé sepultures pròpies d'aquest grup (abric de Sant Oleguer a Sabadell, cova de la Ventosa a Piera, cova del Calvari a Amposta, aquesta darrera amb campaniforme d'estil Internacional),

se'ns presenten sempre com a conjunts tancats, amb ben poques o nul·les referències a la cultura material del Neolític final.

Per altra banda en altres llocs, sovint pròxims als esmentats, tenim constància de la perduració dels grups locals del Neolític final, tipus Fontbuïsse al Llenguadoc oriental o Veraça al Rosselló-Catalunya (per exemple l'assentament de Riera Masarac, Alt Empordà, amb una data per C-14 de 1950 aC), on la presència d'elements campaniformes és nul·la o molt escassa.

Així les coses hem de suposar que els nous grups campaniformes no foren totalment assimilats pel fons local del Neolític final fins ben entrada l'Edat del Bronze Antiga (epicampaniformes), i que durant el període calcolític grups «indígenes», tipus Veraça per exemple, coexistiren amb els nou-vinguts durant un llarg procés d'aculturació mútua (400 anys).

Llançada aquesta hipòtesi sobre l'evolució paral·lela de les dues comunitats, queda per explicar el model de poblament. Aquest punt és sens dubte el més arriscat d'interpretar. Podem pensar en una distribució a l'Alt Empordà, per exemple, del tipus de «taques de lleopard», segons el model que apliquen per a explicar aquest mateix període a Alemanya (referència de M. Cura), és a dir, amb grups campaniformes vivint a pocs kms. de grups derivats del Neolític final local, o bé en un model de territoris separats. Segons aquest hi podria haver zones fortament aculturades pels grups Campaniformes (per exemple les serralades de l'Alt Empordà), i altres que continuarien amb el poblament tradicional del Neolític final (La Garrotxa, per exemple).

Ara per ara nosaltres ens inclinariem per la segona opció, perquè de moment als sepulcres megalítics d'aquest període —les arques amb vestibul/pou—, així com en els cofres remodelats dins dels antics passadissos (Mas de la Mata), només apareixen aixovars purs del grup campaniforme.

En aquest darrer cas, es tractava d'una caixa formada dins del corredor o part davantera de la galeria del Mas de la Mata (Port de la Selva), on aparegueren (segons A. Panyella - J. Garriga, 1945-1946) dos vasos campaniformes decorats d'estil Regional Pirinenc, més 3 bols i un gobelet llisos, acompanyats d'ossos humans molt fragmentats. Tot plegat, doncs, ens assenyalava una sepultura típicament campaniforme, amb un aixovar culturalment homogeni.

Un altre exemple seria la troballa de dues cassoles i un vas campaniforme d'estil Regional Pirinenc també dins del vestibul-pou de l'arca del Salt d'En Peió (Sant Climent Sescebes), excavada recentment per nosaltres (agost 1986). En aquesta ocasió ens tornariem a trobar amb un conjunt tancat campaniforme, dipositat com a ofrena en una sepultura probablement d'aquesta època.

L'origen d'aquests grups campaniformes a les serralades de l'Alt Empordà l'hem de cercar actual-

ment al sud-est de França, on arribarien primer, via Rhin, les produccions d'estil Internacional, per travessar després els passos de l'Albera.

Seguint aquest mateix camí, o formant part d'una evolució dels primers en una zona geogràfica àmplia (Llenguadoc-Rosselló-Empordà), s'estendran posteriorment per l'Albera – Serra de Roda – Cap de Creus els grups fabricants dels vasos d'estil Regional Pirinenc, sempre dins d'un lapse de temps molt curt (2200-2100 aC).

En tot cas aquesta superposició comuna de grups campaniformes damunt de les poblacions —tipus Veraza— del Neolític final que veiem tant a una banda com a l'altra del Pirineu oriental durant el Calcolític, continuarà conferint una certa homogeneïtat als seus processos culturals, tal com havia succeït al període anterior.

A la vegada l'aparició a l'Alt Empordà de les arques amb vestibul-pou i potser de les cambres pirinènques, tipus de dòlmens ben coneguts a les terres altes de la Catalunya interior, ens indica una nova interrelació entre les dues àrees, gràcies als grups campaniformes possiblement, tal com ja havia passat al Neolític final amb les galeries catalanes.

Els tipus arquitectònics dels sepulcres megalítics

Una de les sorpreses més grans que hem tingut des que l'any 1979 vàrem començar a estudiar els dòlmens de la zona megalítica de les conques de l'Orlina i l'Anyet (Albera Central), ha estat la proporcionada durant l'agost de 1986 per l'excavació del sepulcre del Salt d'En Peió (Sant Climent Sescebes).

Aquesta tomba megalítica, descoberta el maig de 1985 per E. Carreras i M. D. Piñero del GESEART, tenia tota l'aparença d'una galeria catalana, i amb aquesta idea vàrem començar-ne l'excavació.

Una vegada acabada ens trobàrem damunt d'un nou tipus de dolmen del qual no en coneixíem paral·lels, que consistia en una caixa megalítica rectangular al mig d'un tarter, a la qual s'accedia per un vestibul-pou des d'on es podia remoure una llosa-porta: seran les *arques amb vestibul-pou*.

Repassada la bibliografia hem vist que en realitat es tracta d'un tipus de dolmen força comú a les comarques de l'interior de Catalunya, on se'ls inclouïa generalment dintre del calaix de sastre dels «dòlmens simples».

Arca amb vestibul-pou del Salt d'En Peió (Sant Climent Sescebes).



Així pensem que serien de la mateixa classe sepulcres com la Fossa d'En Terrades a Muntanyola, les Costes d'En Vilar I a Sant Bartomeu del Grau, a Osona i el Moianès; i també els de Clarà, la Cabana del Moro del Coll de Jou a Carmeniu, dins el Solsonès; o la Tomba del Moro de Torroella al Bages (per indicació de M. Cura), entre altres.

Poc després comprovarem que el proper dolmen dels Estanys I (la Jonquera) excavat per R. Vilardell, l'any 1983, era exactament del mateix tipus, cosa que ens confirmava la presència real d'aquella nova classe de megàlit a l'Albera.

A continuació, els mesos següents, revisarem tots els «dòlmens simples» de la part occidental de l'Albera, l'únic lloc on n'hi havia de tot l'Alt Empordà, amb exemplars com els de Les Closes, Canadal, Mas Baleta I i II, i la Jaça d'En Torrent. Ens convencérem que tots ells havien d'ésser igualment arques d'aquesta classe amb vestibul-pou, o bé caixes semblants amb accés per una «finestra» o llosa frontal rebaixada, provista segurament d'una llosa-tapa mòbil, és a dir, les anomenades cambres pirinenques.

Cal dir però, que aquesta darrera classe de sepulcre megalític no està encara documentat d'una manera indiscutible a l'Alt Empordà, i per tant el més probable és que la majoria sinó tots aquests «dòlmens simples» esmentats siguin de fet arques amb vestibul-pou, tipus Salt d'En Peió.

La descripció arquitectònica d'aquestes arques seria la següent:

Es tracta de caixes rectangulars megalítiques, formades per lloses ben escairades, clavades dins de ranures a la roca natural, cobertes per una pesada coberta i situades al bell mig d'un tarter. Al davant posseeixen un vestibul-pou, subrectangular o semi-circular, des d'on es pot accedir a la cambra funerària a través d'una llosa-porta, pivotant, que obtura la meitat del costat frontal. Aquest vestibul es presenta com un pou al mig d'un túmul, donat que aquest cobria la cambra, i segurament duria una llosa coberta petita, mòbil, que impediria que s'emplenés d'aigua.

El túmul, de pedres més que de terra, és circular i està emplaçat sempre damunt d'un turó, cosa que en ressalta l'estructura i la monumentalitat del sepulcre. Duu un peristàlit de lloses clavades tot al volt, i inclou també algun cinturó intern de paret seca.

No coneixem inscultures clares damunt de les cobertes o lloses d'aquestes arques de l'Alt Empordà, contràriament al que passa amb les cambres pirinenques del Capcir-Cerdanya, amb l'excepció possiblement de la llosa de capçalera del dolmen de Canadal (La Jonquera), possiblement a causa d'haver-se bastit amb roques granítiques (ull de serp).

A part d'aquests sepulcres de nova planta cal considerar també, tal com ja s'havia indicat, els «cofres» construïts pels mateixos grups campaniformes

mes dintre dels passadissos dels antics sepulcres de corredor o galeries catalanes. D'aquesta manera aconseguïen dues caixes funeràries: la mateixa cambra megalítica, a la qual s'hi accedeix ara per una obertura practicada al corredor, arran d'ella, i un espai remodelat en cofre dins del passadís.

Aquest seria el cas, per exemple, de la galeria catalana del Mas de la Mata (Port de la Selva), de què tant hem parlat. En ella els campaniformes construïren un segon espai funerari al corredor, arrencant la primera llosa lateral del seu costat esquerre, i col·locant-la entravessada al mig de l'entrada, on encara és. En aquesta zona és on A. Panyella-J. Garriga localitzaren la sepultura amb vasos campaniformes d'estil Regional Pirinenc de què parlàvem abans.

Cronologia relativa i absoluta

Els complexos campaniformes són prou ben coneguts arreu d'Europa occidental com per insistir massa en la seva cronologia. Recordem en tot cas que els seus aixovars a l'Alt Empordà consten de vasos, bols, i cassoles, decorats o llisos, i van acompanyats per puntes de sageta de sílex amb peduncle i aletes escairats, d'algun punxó o alena de coure, i de dencs tubulars d'or.

Per a la zona del Llenguadoc occidental-Rosselló-Catalunya Vella disposem d'algunes dates per C-14, de les quals destacarem les següents:

Assentament de la Balance (Vaucluse) —Campaniforme Internacional—, 2155 aC.

Assentament del Bois Sacré (Gard) —Campaniforme Pirinenc— 1940 aC.

Assentament de Ribos de Bila (Aude) —Campaniforme Pirinenc— 2250 aC.

Nivell d'habitació de l'abric de Font-Juvenal (Aude) —Campaniforme Pirinenc— 2240, 2210 aC.

Nivell d'habitació de la cova del Frare (Vallès Occidental) —Campaniforme Pirinenc—, 2040, 1770 aC.

Totes aquestes dates ens indiquen clarament un espai entre 2200-1800, ja clàssic, per al desenvolupament d'aquests grups campaniformes.

En relació a l'Alt Empordà, i a l'espera de la datació per C-14 dels carbons apareguts al vestibul-pou del Salt d'En Peió, només podem aportar una dada de cronologia relativa.

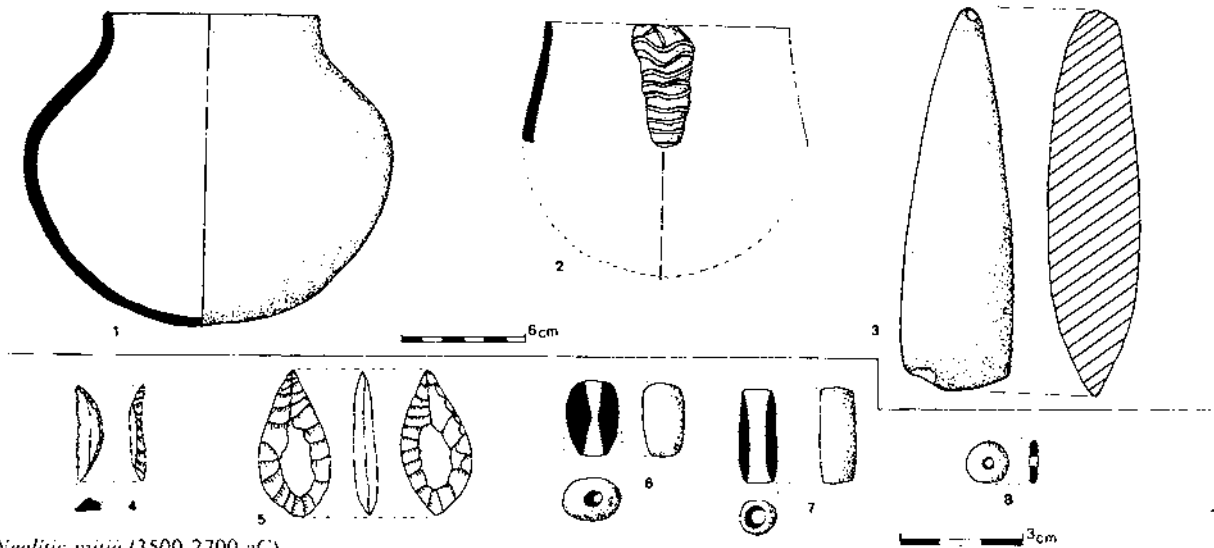
En algun cas, com en els sepulcres de corredor de Tires Llargues i Gutina, s'ha pogut observar que el reompliment del passadís es disposava en dos estrats:

L'estrat inferior contenia materials neolítics (mitjà i final), escombrats de la cambra durant la reutilització dels campaniformes.

L'estrat superior contenia materials campaniformes i de l'Edat del Bronze, escombrats al seu torn de la cambra durant les violacions històriques.

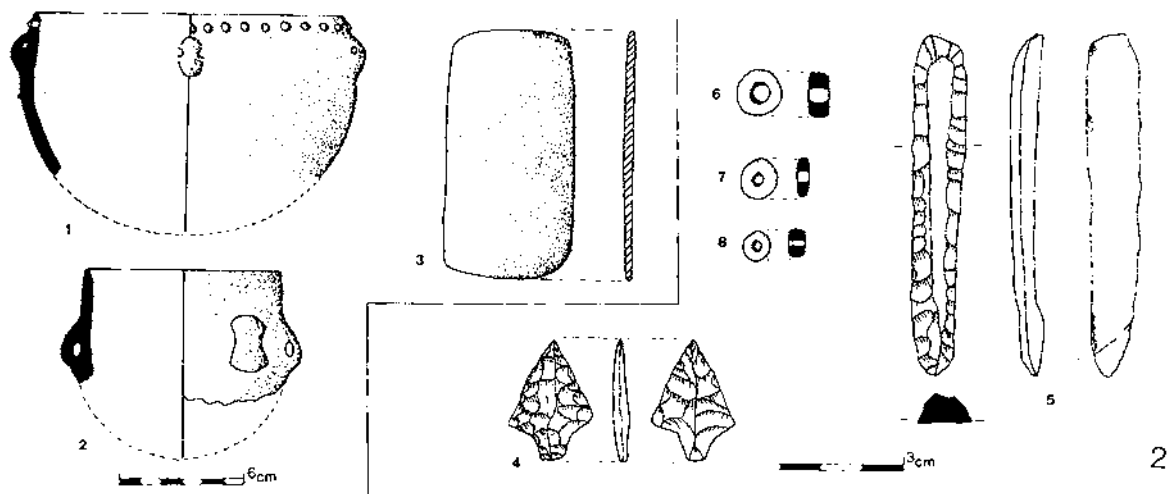
Aquesta dada estratigràfica ens confirma que foren

Materials representatius dels dòlmens de l'Alt Empordà.



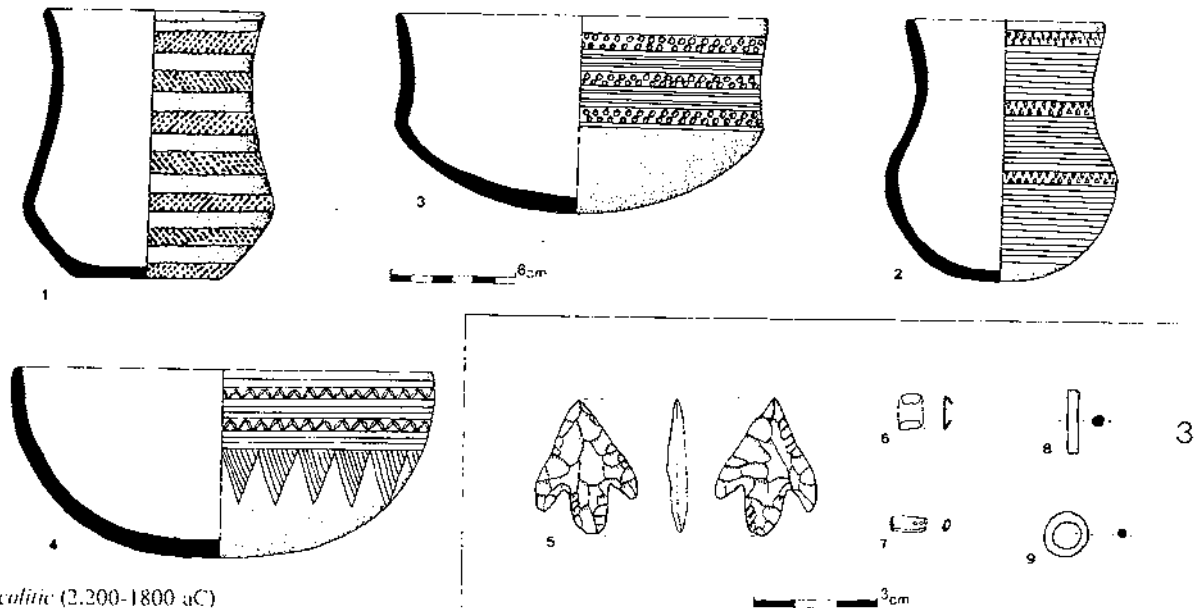
1. Neolític mitjà (3500-2700 aC)

- 1.1. Sepulcre de corredor del Barranc. 1.2. Sepulcre de corredor Tires Llargues. 1.3. Sepulcre de corredor Muntanya d'en Casellas. 1.4. Sepulcre de corredor Gutina. 1.5. Sepulcre de corredor Arreganyats. 1.6. Sepulcre de corredor Font del Roure (calaïta). 1.7./1.8. Sepulcre de corredor Comes Llobes de Pils (calaïta)



2. Neolític final (2700-2200 aC)

- 2.1. Sepulcre de corredor Gutina. 2.2. Sepulcre de corredor Morelles. 2.3. Sepulcre de corredor Cabana Arqueta. 2.4. Sepulcre de corredor Comes Llobes de Pils. 2.5. Galeria catalana de Coll de Madàs. 2.6./2.7./2.8. Sepulcre de corredor del Barranc (esteatita)



3. Calcolític (2.200-1800 aC)

- 3.1. Sepulcre de corredor Gutina. 3.2./3.3. Arca Salt d'En Peió. 3.4. Sepulcre de corredor Coma de Felis. 3.5. Galeria catalana de Coll de Madàs. 3.6./3.7. Sepulcre de corredor del Solar d'En Gibert (or). 3.8. Sepulcre de corredor Arreganyats (coure/bronze). 3.9. Galeria catalana de Coll de Madàs (coure/bronze)

els grups campaniformes els primers a buidar les cambres megalítiques dels sepulcres de corredor i de les galeries catalanes, per tal de superposar-hi les seves inhumacions i aixovars. Alhora foren ells els darrers en veure dempeus aquests passadissos encara que no els empren per a la seva funció original, és a dir per accedir a la cambra funerària, sinó que els abandonen o els reconverteixen en un altre espai mortuori.

Durant l'Edat del Bronze seguirà el costum d'enterrar en aquestes cambres megalítiques, ara sovint practicant-hi una obertura directament a sobre, és a dir, convertint-les totes en «cambres pirinenques».

L'entorn

Ben poca cosa podem dir ara per ara sobre aquest aspecte durant el Calcolític. De fet les dades que puguin aportar l'estudi del paleosòl del Salt d'En Peió són les úniques a considerar en aquest moment.

D'elles només podem avançar algunes precisions sobre la vegetació immediata al dolmen a través de l'anàlisi antracològica (T. Ros), la qual ens indica una forta presència de bruc (*Erica*) al voltant del megàlit i també l'existència d'arboç (*Arbutus Unedo*).

La primera espècie és la bàsica de la regió, fins i tot en l'actualitat, i indica una cobertura vegetal encara més empobrida que durant el Neolític final, almenys en la zona d'aquesta arca.

En canvi, l'arboç no és conegut avui dia en aquest indret, i és un arbust que acompanya els alzinars mediterranis, per la qual cosa es pot considerar indicador de l'existència d'aquesta mena de boscos prop del dolmen durant el Calcolític.

Confiem que l'anàlisi pol·línica, d'espectre molt més ampli que l'anterior, serà més interessant per a l'estudi de la cobertura vegetal de l'Albera durant aquesta etapa.

El poblament i la societat

Durant el Calcolític veurem com els grups campaniformes reocupen el territori de les comunitats neolítiques anteriors, tal com es demostra per la repetida presència dels seus aixovars dins dels sepulcres antics, distribuïts per totes les serralades de l'Alt Empordà.

Malgrat tot ja hem dit abans que els sepulcres tipus arca (i cambra pirinenca?) es concentren tots a la part occidental de l'Albera, sense que se'n conegui cap més en tota la zona que estudiem.

Aquesta distribució contrasta amb l'escassa presència de sepulcres de corredor (Can Puig de Can Eras a Darnius, Quer Afumat a Capmany) en aquesta àrea concreta de l'Albera, a la vegada que la galeria catalana allí existent (Barraca del Lladre

d'Agullana) és la de tipologia arquitectònica més avançada de totes, molt propera ja a les arques.

Es podria doncs suposar una preferència inicial dels nous grups campaniformes per aquesta zona occidental de l'Albera, abans menys habitada, des de la qual s'anirien escampant per tot el territori restant.

A la vegada cal considerar aquesta situació occidental i prop del Pirineu de les arques de l'Albera, com una prova addicional de les relacions existents amb els grups calcolítics de les terres altes de Catalunya, on dominen aquesta classe de sepulcres tardans.

Els abrics sepulcral i els paradòlmens de la zona es degueren continuar usant durant el Calcolític campaniforme, però per ara no en tenim cap prova irrefutable en no haver aparegut materials d'aquest grup a l'Alt Empordà, a l'inrevés del que succeeix al Baix Empordà.

L'existència d'armes de coure entre els grups campaniformes (punyals de llengüeta, etc.), així com dels célebres braçals d'arquer sobre esquist o les puntes de sageta amb peduncle i aletes escairats sobre sílex, és prou coneguda i no cal insistir-hi. Sens dubte aquests elements ens informen d'una societat més jerarquitzada, amb cabdills guerrers, en la qual la selecció dels cadàvers que havien d'ésser inhumats en les arques megalítiques es faria segons la seva categoria social.

Els rituals funeraris d'aquests grups, a jutjar pel que coneixem arreu d'Europa occidental i en particular a Catalunya, contemplaria la inhumació primària única o múltiple simultània. Així doncs ens sortiríem completament del sistema anterior d'apilonar cadàvers a les galeries o coves sepulcral del Neolític final. Tampoc tindria res a veure amb els ritus secundaris i col·lectius dels grups calcolítics locals o de l'Edat del Bronze antiga, que coneixem ja en alguns llocs de Catalunya (cova 120, a la Garrotxa).

Aquesta classe de ritual funerari campaniforme és conegut a Europa occidental en relació a cistes (Holanda), a fosses (Meseta Nord espanyola), a hipogeus (Andalusia oriental), i amb abrics —coves a Catalunya. No tenim en compte, en aquest cas, les nombroses troballes campaniformes en dòlmens de Catalunya perquè d'aquesta mena de sepulcres no conservem quasi mai cap dada de les restes humanes que contingueren.

En tot cas potser cal remarcar que l'atribució als grups campaniformes d'aquest tipus de megàlit —les arques amb vestibul-pou— no és contradictòria amb els seus tipus de sepultura ja coneguts. De fet es tractaria d'un hipogeu construït segons les tradicions megalítiques locals.

La freqüentació, per altra banda, d'aquests grups calcolítics dels antics indrets de culte o de reunió de les comunitats neolítiques anteriors sembla confirmar-se per la presència de menhirs (menhir I dels Estanys, La Jonquera) i de roques amb gravats (alguns

de tipus avançat) al bell mig de concentracions dels sepulcres d'aquest període (arques), a l'Albera occidental.

Finalment direm que les activitats econòmiques bàsiques —ramaderia i agricultura— no degueren pas variar massa des del Neolític final. Potser, això sí, s'aprofundiria el caràcter mòbil d'aquests nous grups campaniformes, tal com sembla demostrar la seva ràpida difusió per tot el país, en relació segurament a una transhumància zonal dins del seu mateix territori. A la vegada la possessió d'eines de coure i d'objectes de metall preciosos (denes d'or, anells de plata, etc.) ens ha d'indicar obligatòriament l'existència d'unes relacions comercials llunyanes, més enllà del seu territori habitual.

CONSIDERACIONS FINALS

Al llarg d'aquestes pàgines hem procurat alleugerir la descripció i classificació en un o altre tipus dels diferents sepulcres megalítics de l'Alt Empordà.

Això ho hem fet per dues raons: primer perquè no creiem que sigui possible afinar massa la tipologia arquitectònica d'aquests dòlmens sense procedir abans a una excavació conscienciosa de cadascun d'ells. Els mateixos resultats (i sorpreses!) que hem tingut en les nostres recerques sobre la zona així ens ho han ensenyat.

En segon lloc perquè pensem que algunes formes arquitectòniques (cambres pentagonals—trapezoïdals) poden no tenir una significació cronològica sinó simplement funcional (més capacitat), o fins i tot cultural (grups distints).

Creiem que és urgent a Catalunya trencar amb l'esquema, ja caduc, que dona a la paraula «megalitisme» (construccions amb grans lloses) un valor «per se» explicatiu de tot un conjunt cultural i cronològic (Eneolític amb vas campaniforme i enterraments secundaris col·lectius, de finals del III mil·lenni), que de fet mai no ha existit.

En realitat hem vist, i és ben sabut, que a l'Alt Empordà, així com al Baix Empordà o a altres zones de Catalunya, aquest mot emmascara diferents grups culturals, de cronologies molt distanciades a vegades, i amb ritus funeraris probablement variats (primaris, individuals o múltiples, successius o simultanis), allunyats en principi del concepte d'ossera col·lectiva més propi del Calcolític local o de l'Edat del Bronze Antiga.

També és urgent, al nostre entendre, aprofundir en la vella idea d'un megalitisme diferenciat per a la Catalunya de la Costa i la de l'Interior.

En realitat caldria parlar d'una seqüència pròpia de l'Empordà i una altra de les conques altes dels rius Llobregat-Cardoner-Segre, que existirien separadament a partir d'una comuna influència atlàntica, potser a través del grup de Montboló, i no s'interferirien fins al Neolític final-Calcolític.

Així a l'Empordà hi hauria uns grups constructors de cistes rectangulars amb túmul i sepulcres de corredor durant el Neolític mitjà, que contrastaria amb un altre que bastiria tot primer cistes quadrangulars amb túmul complex (Font de la Vena a Tavertet) (grup de Montboló), i a continuació les cistes rectangulars amb o sense túmul del Solsonià, a les terres altes de l'interior.

Les dues seqüències serien interrompudes durant el Neolític final, moment en què apareixen a les dues zones les galeries catalanes, procedents de l'àrea empordanesa, i s'intensifica l'ús de les coves sepulcrales.

Al Calcolític les dues àrees rebrien els grups Campaniformes i uns nous tipus de sepulcres megalítics: *Les arques amb vestíbul-pou*, i les cambres pirinenques. Potser les arques de l'Alt Empordà procedeixen de l'interior de Catalunya, o siguin producte d'una implantació simultània a les dues zones.

En tot cas serà en aquest moment quan el Pirineu oriental i occidental de Catalunya quedarà força unificat culturalment (cultura pirinenca del Dr. Lluís Pericot?), cosa que continuarà en part durant l'Edat del Bronze Antiga, quan a les terres altes de l'Alt Urgell, Solsonès i Berguedà apareixen els petits cofres megalítics, de túmul circular o quadrat, relacionables amb grups d'aquesta etapa, en opinió de Rosó Vilardell i M. Cura.

Per acabar creiem important recordar la necessitat dels estudis zonals per a poder avançar amb dades fiables en la recerca del megalitisme català. Només el treball continuat en una àrea concreta ens permetrà, a la llarga, arribar al coneixement de l'evolució cultural i cronològica d'aquests grups constructors de dòlmens dins la Catalunya de mitjan del IV a inicis del II mil·lenni aC.

ABSTRACT

Megalithism in Alt Empordà: The dolmen constructors between the Middle Neolithic and Chalcolithic period in l'Albera-Serra de Roda-Cap de Creus

The last eight years of fieldwork in the megalithic area of the Orlina and Anyet (Central Albera) valleys and the actual checking of the more than 80 chamber tombs known in Alt Empordà, allow us to furnish new data and specifications about their builders as well as the typology of chambers which are changing greatly the previous general picture of our knowledge and discussions.

It is possible affirm that 90% of all these dolmens are in fact passage graves of different chronology from Middle Neolithic to Late Neolithic, with subcircular,

pentagonal, trapezoidal and rectangular chambers. We have two radiocarbon dates for the construction levels of two graves with subcircular chambers which date these graves to the second half of IV millennium BC with noncalibrated chronology.

Recently two new kinds of megalithic tombs have been identified: the rectangular cists with mound (Tomba del General's type, Roses) contemporary to the Middle Neolithic passage graves, and the cells with «anticella» or lobby (Salt d'en Peio's type, at Sant Climent Sescebes) from the Chalcolithic period which are related to the Pyrenean style beaker pottery.

On the other hand it has been confirmed that the «galeries catalanes» (allées couvertes) characteristic of Late Neolithic are the more ordinary megalithic graves in Baix Empordà whereas in the Alt Empordà area they are very scarce (only 4 clear specimens).

BIBLIOGRAFIA

ABELANET, J. (1970): *Les dolmens du Roussillon*, a *Les Civilisations Néolithiques du Midi de la France*, Actes du Colloque de Narbonne, Carcassonne.

ABELANET, J. (1975): *Roussillon, province méconnue du mégalithisme*, a «Archeologia», n. 83, ps. 16-21, Paris.

ABELANET, J., CURA, M., PADRO, J. (1975): *Sepulcros megalíticos de la Cerdanya y el Capcir*, a *Corpus de Sepulcros Megalíticos*—8, Barcelona.

ACTAS (1983): *Coloquio Internacional sobre Arte Esquemático de la Península Ibérica*, Salamanca, 1982, a *Zephyrus XXXVI*, Salamanca.

AVILES, J. (1980): *Antigüedades de Espolla y de S. Quirico de Colera*, a *Bol R.A.H.*, t. XVII, ps. 136-153, Madrid.

BALMANYA, A. (1879): *Comunicació sobre les coves d'alarbs dels termes d'Espolla i Sant Climent Sescebes*, (cabana Arqueta, Gutina i menhir de la Murtra), a «l'Excursionista», any II, n. 8, ps. 69-71, Barcelona.

BARRIS, J. (1983): *Insculpturas rupestres en el Alto Ampurdán*, a «Revista de Arqueologia», n. 25, Madrid.

BATISTA, R. (1961): *Sepulcros megalíticos de la comarca del Moyanés*, a *Corpus de Sepulcros Megalíticos*, 1, Barcelona.

BATISTA, R. (1963): *Sepulcros megalíticos de la comarca de Vic*, a *Corpus de Sepulcros Megalíticos*, 2, Barcelona.

BOSCH-GIMPERA, P., PERICOT, LI. (1915-1920): *Els sepulcres megalítics de l'Alt Empordà*, a *A.I.E.C.*, VI, ps. 488-491, Barcelona.

BOSCH, A. (1986): *La cova del Pasteral. Un jaciment neolític a la vall mitjana del Ter*, a

Quaderns-1985 del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, ps. 29-56, Banyoles.

CAZURRO, M. (1912): *Los sepulcros megalíticos de la provincia de Gerona*, Girona.

CASANOVAS, A. (1985): *Dos dòlmens amb gravats al Port de la Selva (Alt Empordà). Aportació a l'estudi dels gravats rupestres catalans*, a *Quaderns-1985*, del CEB, ps. 137-144, Banyoles.

CRUELLS, W., MOLIST, M., CASTELLS, J. (1986): *Font de la Vena (Tavertet)*, «Cota/Zero», n. 2, ps. 5-6, Vic.

CURA, M., FERRAN, A. (1970): *Los sepulcros megalíticos de la Sierra de Roda*, a *Corpus de Sepulcros Megalíticos-6*, Barcelona.

CURA, M., FERRAN, A. (1971): *Sepulcros megalíticos de la Vall de Cabò*, a *Corpus de Sepulcros Megalíticos-7*, Barcelona.

CURA, M. (1976): *El Grup Cultural de les Cistes Neolítiques del Pre-Pirineu Català («El Solsonià»)*, a *Cypsela I*, ps. 49-54, 1r, Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1974, Girona.

CURA, M. (1976): *El Megalitimisme i el Vas Campaniforme a les conques del Segre i de l'Alt Llobregat*, a *Cypsela I*, 55-60, 1r, Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1974, Girona.

CURA, M., CASTELLS, J. (1976): *Evolution et typologie des mégalithes de Catalogne*, a *Colloque sur l'Architecture mégalithique*, ps. 71-97, Vannes.

CURA, M., VILARDELL, R. (1982): *El fenomen megalític a les comarques centrals de Catalunya*, a «Ausa» X, 102-104, ps. 153-164, Vic.

ESTEVA, L. (1964-1965-1970): *Sepulcros Megalíticos de las Gabarras (Gerona)*, I-III, a *Corpus de Sepulcros Megalíticos-3-4-5*, Girona.

ESTEVA, L. (1974): *El sepulcros de corredor de la Font del Roure (Espolla)*, a «Revista de Girona», n. 67, ps. 3-16, Girona.

ESTEVA, L. (1979): *Sepulcros megalíticos de las Gabarras. Noticias complementarias*, a *Cypsela II*, ps. 55-89, Girona.

ESTEVA, L. (1983): *Técnica constructiva en els sepulcres megalítics de l'Empordà*, a *Publicacions de l'Institut d'Estudis del Baix Empordà*, vol. 2, ps. 13-27.

ESTEVE, F. (1966): *La cueva sepulcral del Calvari d'Amposta*, a *Pyrenae* n. 2, ps. 25-50, Barcelona.

GARRIGA, J. (1948): *Los monumentos megalíticos del Alto Ampurdán (Gerona)*, rev. *Ruedo Ibérico*, n. 128, Barcelona.

GARRIGA, J. (1947-1948): *Los sepulcros megalíticos de Vinyes Mortes (Pau, Alto Ampurdán)*, a *Ampurias IX-X*, ps. 246-250, Barcelona.

GUILAINE, J. (1967): *La civilisation du Vase Campaniforme dans les Pyrénées Françaises*, Carcassonne.

GUILAINE, J. (1972): *La nécropole mégalithique de la Clape (Laroque-de-Fa, Aude)*, a *Atacina-7*, Carcassonne.

- GUILAINE, J. (1977): *Le Groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne*. Colloque de Narbonne, Paris, 198 p.
- GUILAINE (1948): *L'âge de cuivre européen. Civilisations à Vases Campaniformes*. Paris.
- GUILAINE, J., BAUDREAU, D. (1983): *Le site chalcolithique de las Gravas (Gaja-et-Villedieu, Aude)*. But. Soc. Et. Scien. de l'Aude, t. LXXXIII.
- GESEART, BADIA, J., BOFARULL, B., CARRERAS, E., PIÑERO, M. (1983): *El dolmen de Dofines, fita del Monestir de St. Quirze de Colera*, a *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*. Figueres.
- (1986): *Trobat el dolmen de Canadal, perdut des de feia 66 anys*, a «Hora Nova», n. 491, 9-15, setembre.
- (1986): *Localitzada l'antiga Deciana al terme municipal de l'Agullana?*, a «Hora Nova», n. 492, 16-22 de desembre.
- AGUSTÍ, B., ALCALDE, G., BURJACHS, F., BUXÓ, R., JUAN-MUNS, N., OLLER, J., ROS, M. T., RUEDA, J. M., TOLEDO, A.: 120 group (1986): *Els nivells ceràmics de la cova 120 (Sales del llierca, La Garrotxa)*, a *Tribuna Arqueològica*, 1985-1986, Barcelona.
- 120 group (1986): *Els ritus d'enterrament a la cova 120 (La Garrotxa, del neolític final a l'edat del bronze)*, a *Cota/Zero*, n. 2.
- 120 group: (1987): *La cueva 120. Un almacén del neolític antigüo*, a «*Revista de Arqueologia*», n. 69, ps. 6-12, Madrid.
- HARRISSON, R. J. (1977): *The Bell Beaker Cultures of Spain and Portugal*. Harvard, University.
- HARRISON, R. J. (1980): *The Bell Beaker Folk. Copper Age Archaeology in Western Europe*, London.
- JOUSSAME, R. (1985): *Des dolmens pour les morts*, Paris.
- LIONGUERAS, M., FERRER, P., CAMPILLO, D., MARTIN, A. (1981): *Enterrament Campaniforme a la cova de la Ventosa (Piera, Anoia)*, Ampurias, 43, ps. 97-111, Barcelona.
- MESTRES, J. (1979-1980): *El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldossera), Querol, Tarragona*, a «*Pyrenae*» 15-16, ps. 125-142, Barcelona.
- MIQUEL, D., MORRAL, E. (1980): *L'enterrament col·lectiu de Can Vinyals (Sta. Perpètua de la Mogoda)*, a «*Arrahona*» 10, ps. 26-36, Sabadell.
- MACAU, I. (1934): *Nous monuments megalítics de l'Alt Empordà*, But. Inst. Hist. Nat., vol. XXXIV, n. 6-9, Barcelona.
- MARTIN, A. (1985): *Excavacions a la cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental). Dinàmica ecològica, seqüència cultural i cronològica absoluta*, a *Tribuna Arqueològica* 1983-1984, ps. 91-103, Barcelona.
- PALOL, M., OLIVA, M. (1948): *Nuevas excavaciones en dólmenes del Alto Ampurdán (Rosas)*, a AIEG, ps. 257-260.
- PANYELLA A., TARADELL, M. (1943): *Excavaciones en dolmenes del Alto Ampurdán*, a Ampurias, V, Barcelona.
- PANYELLA, A., GARRIGA, J. (1945-1946): *Excavación de tres megalitos en Port de la Selva (Alto Ampurdán)*, a Ampurias V, ps. 341-346, Barcelona.
- PERICOT, L. (1943): *Exploraciones dolménicas en el Ampurdán*, a Ampurias V., Barcelona.
- PONS, E., TARRUS, J. (1984): *Primers agricultors, ramaders i metal·lúrgics a l'Empordà*, dins *Homenatge a J. Pella i Forgas*, març (en premsa).
- PONSICH, P. (1949): *Dolmens et roches gravées du Roussillon*, a *Studi Liguri*, n. 1-2, Bordighera.
- RIURO, F. (1958): *El dolmen de la Creu d'En Cobertella (Rosas, Gerona)*, a AIEG, XII, ps. 49-62, Girona.
- RUIZ SOLANES, J. (1972-1973): *Apuntes para el estudio del Alto Ampurdán, del Neolítico final a la Edad del Hierro*, A.I.E.E., ps. 204-210.
- SERRA, VILARÓ, J. (1927): *La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi*, Solsona.
- SERRA, RÀFOLS, J. (1950): *Sepulturas con Vaso Campaniforme descubiertas en Sabadell*, a «*Arrahona*» n. 1, ps. 77-92, Sabadell.
- SHEE, E. (1975): *L'art Mégalithique de l'Europe Occidentale*, a *Actas de las Primeras Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, ps. 101-120, Santiago de Compostela.
- SOBRINO, R. (1952): *Origen de los petroglifos atlánticos*, a *Zephyrus III*, ps. 125-149, Salamanca.
- TARRÚS, J., CASTELLS, J., VILARDELL, R., CHINCHILLA, J. (1982): *El dolmen de Coma de Felis (Rabós d'Empordà)*, a *Cypsela IV*, ps. 31-43, Girona.
- TARRÚS, J., CASTELLS, J., CHINCHILLA, J., VILARDELL, R. (1984): *El fenómeno megalítico en el Pirineo oriental de Cataluña*, a «*Papers of Recent Archaeology in Spain and Portugal*», Canterbury 1981, BAR International Series 193, ps. 79-139, London.
- TARRÚS, J., CASTELLS, J., CHINCHILLA, J., VILARDELL, R. (1983): *El dolmen d'Arreganyats (Espolla) i els sepulcres de corredor amb passadís de paret seca de l'Alt Empordà*, a «*Revista de Girona*» n. 102, ps. 25-38, Girona.
- TARRÚS, J., CASTELLS, J., VILARDELL, R., CHINCHILLA, J. (1984): *Els dòlmens de Comes Llobes de Pils i del Solar d'En Gibert (Rabós d'Empordà)*, a *Ex. Arq. de Catalunya*, n. 4, ps. 11-45, Barcelona.
- TARRÚS, J., VILARDELL, R., CASTELLS, J., CHINCHILLA, J. (1981-1982): *Els dòlmens de Girarols i de Les Morelles (Espolla, Alt Empordà, i algunes consideracions sobre els sepulcres megalítics de les Alberes)*, a «*Pyrenae*» 17-18, ps. 103-137, Barcelona.
- TARRÚS, J., CHINCHILLA, J., VILARDELL, R., CASTELLS, J. (1983-1984): *Primeres datacions per C-14 per al megalitisme de l'Alt Empordà (Girona)*, a «*Pyrenae*» 19-20, ps. 249-254, Barcelona.
- TARRÚS, J. (1985): *Consideracions sobre el Neolític final-Calcolític a Catalunya (2500-1800 aC)*,

a Cypselà V, ps. 47-57, Girona.

TARRÚS, J., CHINCHILLA, J.: *Els jaciments a l'aire lliure del neolític final de Riera Masarac (Pont de Molins, Alt Empordà)*, a «Empúries» (en premsa).

TARRÚS, J., MESTRE, J., TEN, R.: *Consideracions sobre el Neolític antic i mitjà a Catalunya*, a «Pyrenae» (en premsa).

TARRÚS, J., CHINCHILLA, J. (1986): *El megalitisme de l'Albera-Serra de Roda-Cap de Creus. Problemes i evidències per a una nova síntesi*, a Jornades d'Estudi de l'Albera La Jonquera, (en premsa).

VIDAL, L. M. (1914): *Nota sobre un menhir y una «piedra oscilante» con esculturas y letras ibéricas*, a Mem. R.A.C.A., vol. XI, n. 3, Barcelona.

Banyoles, 2 de març de 1987

Josep TARRÚS i GALTER
(Arqueòleg i Conservador del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles)

El Carme

D'Sala D'exposicions · VIC

Rambla de les Davallades, 35. Tel. 93 885 15 50. Vic (Barna.)